

*Іванов О. Ю.,
orcid.org/0000-0002-5890-5369
кандидат юридичних наук,
докторант
Національної академії Служби безпеки України*

ПОЛЬСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ Х–XVIII СТ. ЯК ОБ'ЄКТ МОСКОВСЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

Анотація. У статті на основі аналізу історіографічної бази викладено особливості генезису польської державності Х–XVIII ст., на які першочергово була спрямована московська експансія. Хронологічні межі досліджуваного явища визначаються як час існування незалежної Польщі у вигляді Королівства Польського й Речі Посполитої. Водночас ураховано, що, починаючи з 1385 р., Велике князівство Литовське й Королівство Польське стали на шлях зміцнення федеративного союзу, і тому московські властители розглядали їх у межах єдиного сегмента своїх зовнішньополітичних інтересів. У ході проведеного аналізу встановлено, що перші контакти Польщі з Московією відбувалися наприкінці XV ст. і засвідчили зверхнє ставлення її правителів і прагнення до «повернення» належних Короні Польській земель. У результаті кілька століть деструктивного впливу, які почалися у вказаний період, призвели до поділу Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. та юридичного оформлення включення значної частини її володінь до складу Російської імперії в 1815 р. Також виявлено, що виникнення та становлення польської державності відбулося незалежно від Московії. Зазначене підтверджує часова, територіальна й етнічна розбіжність у державотворчих процесах цих країн, а також цивілізаційна віддаленість їх народів. Основним фактом, який застосовувався царськими пропагандистами з метою творення міфологеми про «неспроможність» Польщі як держави, був виборний характер монарха в Речі Посполитій як прояв «слабкості» його влади. У продовженні існування такого явища неподалік своїх кордонів авторитарна московська держава вбачала загрозу майбутніх повстань під впливом зразка відносної демократії. Національна структура Королівства Польського, яке утворилося в Х ст. у ході процесів консолідації племен поблизу річки Одер, засвідчує його відмінність від сформованого в результаті політичних ігор у першій чверті XIV ст. Московського князівства. Етнічний фактор відігравав досить важливу роль в ідеологічному обґрунтуванні росіянами своїх «історичних» прав на Польщу. Однак у ході проведеного дослідження встановлено, що формування польської етнічної самобутності відбувалося під впливом суто локальних чинників, що аж ніяк не були пов'язані з московською державністю та, відповідно, не можуть бути аргументами на користь спільного національного походження поляків і росіян.

Ключові слова: експансія, Королівство Польське, Річ Посполита, державність, Російська імперія, етнічний фактор, деструктивний вплив.

Постановка проблеми. Експансіоністські засади як базис існування російської державності й права сягають корінням

іще часів Московського князівства. Запозичивши адміністративну систему Золотої Орди й поєднавши її з викривленими постулатами візантійської ідеології, московіти вбачали сенс існування своєї держави в захопленні стратегічно важливих територій і запозиченні кращих досягнень місцевої культури. Причому багато країн, які стали об'єктами московської експансії, значно випереджали її в політичному, економічному й соціально-культурному розвитку. Саме до цієї категорії належало Королівство Польське, а потім і Річ Посполита. Перші контакти з Московією наприкінці XV ст. засвідчили зверхнє ставлення її правителів і прагнення до «повернення» належних Короні Польській земель. У результаті кілька століть деструктивного впливу призвели до поділу Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. та юридичного оформлення включення значної частини її володінь до складу Російської імперії в 1815 р. Істотно, що застосований самодержавством у ході такої діяльності арсенал засобів і методів стосувався одночасно як польських, так і українських інтересів.

Історіографічна довідка. Проблематика російської експансії ставала предметом вивчення дослідників історії Польщі досить часто. Водночас основну увагу приділено ліквідації Речі Посполитої та діяльності російського уряду з подальшої ліквідації польської національної ідентичності. Питання ж генезису деструктивних дій російської влади щодо польської державності до вказаного часу висвітлені досить фрагментарно й базовані на висновках ще праць представників університетської науки Російської імперії (Г. Бандтке, М. Бобринський, І. Кулжинський та інші). Разом із тим деякі аспекти розвитку польської державності дотепер продовжують застосовуватися адептами Кремля для створення фальсифікованої концепції «спільної історичної долі» російського й польського народів. Однак відповідні прогалини в історіографії ускладнюють організацію контрпропаганди.

Мета статті й хронологічні межі дослідження. Виходячи з названих потреб науки й практики, метою пропонованої статті вважаємо за доцільне визначити висвітлення особливостей генезису польської державності, на які першочергово була спрямована московська експансія. Хронологічні межі досліджуваного явища визначаємо як Х–XVIII ст. – час існування незалежної Польщі у вигляді Королівства Польського й Речі Посполитої.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загалом початок формування польської державності як такої історично пов'язують з особистістю Мешко I – князя, котрий у середині X ст. зібрав під своєю владою землі, які надалі склали основу Великої Польщі. Однак наявні дані також і про те,

що зачатки державного життя на цій території відомі були й значно раніше. Зокрема, існування централізованої влади було відоме як мінімум за століття до «хрестоматійної» дати її початку, оскільки саме в той час при владі перебували прямі родичі Мешко I. Тогочасна Польща межувала на півдні й сході з римською провінцією Дакією, що суттєво ускладнювало становлення незалежної держави. Водночас племена ляхів, які дали основу польському етносу, мали добре організоване управління ще до утворення централізованої держави, однак воно базувалося в основному на общинних засадах. На час приходу до влади Мешко I були сформовані племінні князівства як ранні державні утворення. Утім, російські історики, а також лояльні до них іноземні дослідники називають таку ситуацію проявом слабкості поляків. Зокрема, польський історик Г. Бандтке, характеризуючи ранній період історії своєї батьківщини в загальному контексті становлення слов'янства, писав: «Продовжуючи свою оповідь, (літописець – *О. І.*) Нестор описує заселення Великої Росії слов'янами, заснування Великого Новгороду, утворення Російської Держави зі слов'янських та інших народів, і обставини, які не стосуються історії Польщі, тут не можуть відбуватись. Однак слід згадати, що, не дивлячись на байки про Кия та інших слов'янських начальників, Нестор ніде не говорить ні про королів, ні про царів, ані про князів. Із цього можна зробити висновок, що слов'янські народи не мали правителів, доки не були примушені до того необхідністю. З Несторового опису цих народів видно, що вони були більш чи менш дикими; що деякі з них знали закони подружнього життя та інше. Народ польський, поділений на різні частини, без сумніву, не скрізь був в однаковому духовному стані. Одна частина його скоріше від іншої ставала освіченішою» [1].

Наведена вище цитата взята з перекладеної російською мовою праці польського фахівця, на титульній сторінці якої стоїть підпис уповноваженої особи про проходження цензурної процедури. Показово, що рік видання книги – 1830 р. – збігається в часі з датою події, відомою як перше польське повстання в Російській імперії. Автор двотомної «Історії держави Польської» поставив собі за мету викласти історію свого народу в контексті слов'янської єдності, що становила один зі стовпів російської експансіоністської ідеології. За основу взято сюжет із відомого літописного твору «Повість минулих літ», авторство якого приписують київському монаху Нестору. Немає сумніву, що як він, так і хтось інший, причетний до створення літопису, здивувався б від такого трактування свого тексту. Насамперед ні про яку «Велику Росію» там не йшлося, а лише про Русь. На підставі одного тільки тексту робиться нічим не обґрунтований висновок про повну відсутність титулування в перших слов'янських правителів. Найголовніший аргумент Г. Бандтке на користь належності поляків до числа слов'янських племен, отже, зводився до того, що вони були такими ж неповноцінними, як і всі інші представники цієї групи етносів, і тривалий час не могли обрати собі єдиного правителя. Така концепція назагал схожа до панівної вже на той час у російській історіографії норманської теорії виникнення Київської Русі. Відповідно до цієї, визнаної натепер антинауковою, теорії «хрестоматійною» датою утворення держави, яка стала «прабатьківщиною» всіх сучасних слов'янських держав, визначено 882 р., коли князь Олег об'єднав під своєю владою Київську й Новгородську землі. Тому, за логікою Г. Бандтке, оскільки

утворення Польщі відбулося за такою ж схемою, то вона тяжіє до слов'ян і, відповідно, до Росії.

Посилаючись на те, що літописець Нестор «ніде не говорить» про те, що Мешко I був саме королем, історик будує свої подальші роздуми на тому, що в поляків нібито панувало беззладдя, що свідчило про їхню відсталість у порівнянні з росіянами. Початок державності останніх, подібно до розробок В. Татищева, Г. Бандтке виводив від 862 р. – року заснування Новгороду. Саме тому вся його праця, а також пізніші праці авторів імперської доби з історії Польщі побудовані на демонстрації неповноцінності розвитку цієї країни на різних етапах аж до остаточного включення її частини до складу Російської імперії в 1815 р. Починаючи з давньоруських часів, подано образ польського гнобителя, котрий повсякчас зазіхав на чужі землі, частину з яких Москва вважала себе правомочною відібрати на правах «збирача» територій колишньої Русі. Мовляв, напівміфічна польська держава, котра століттями загрожувала безпечному існуванню західних російських кордонів і всієї Східної Європи, була знищена «добресними» стараннями Катерини II та її прибічників. Опускаючи дискусію щодо часу зародження давньоруської та російської державності, зазначимо, що насправді росіянам потрібно було не так зайняти стратегічно важливі польські землі, як позбутися потужного зовнішньополітичного конкурента з кордонами за 120 км від Москви.

Називаючи Річ Посполиту «політичним банкрутом», росіяни водночас стверджували про неповноцінність польської нації як самостійної. Разом із тим одна із панівних у тогочасній імперській історичній науці концепцій гласила, що існували «польські» й «російські» росіяни. Урядова позиція зводилася до того, що «Історики польські, згадуючи про події Західної Русі, викривляли їх на власний розсуд і <...> були головною причиною тих упереджень, які турбують понині уми польські й заважають полякам бути щасливими» [2]. Підґрунтям такої риторики слугували численні псевдонаукові тези, похідні від міфологеми про ідентичність Росії та Давньої Русі. У такому випадку все зводилося до періоду середини XIV ст., коли після затяжного часу феодальної роздробленості відбувся остаточний розпад давньоруської державності, а частина земель потрапила під контроль феодальних Литви й Польщі. Починаючи з 1385 р., Велике князівство Литовське й Королівство Польське стали на шлях зміцнення федеративного союзу, і тому московські властители розглядали їх в єдиному сегменті своїх зовнішньополітичних інтересів. З поступовим ослабленням залежності від Золотої Орди в той же період Москва починала проводити політику «збирання» давньоруських земель навколо себе як економічного й політичного центру. За таких умов польсько-литовський союз виявлявся для неї головним конкурентом у справі встановлення контролю над східнослов'янськими територіями. Зазначене якраз і склало основу експансіоністської риторики про «російськість» Польщі й «прадавні» права росіян на її території. Мало того, як Московське князівство, так і польсько-литовська конфедерація називалися імперськими істориками «російськими державами» без будь-яких вказівок на етнічні чи інші відмінності в їхньому розвитку.

Досить поширеною в російських джерелах дотепер залишається критика феномену «шляхетської демократії» в Речі Посполитій. Польський історик проросійської орієнтації І. Кул-

жинський із цього приводу писав так: «Польща ніби йшла наперекір цивілізації та побуту цілої Європи. У сучасній Англії, Франції, Іспанії, Португалії, у московсько-Російському царстві, і навіть у штучно організованій Німецькій імперії – усюди монархічна влада набуває тепер належної сили на уламках феодалної та удільної системи; а в Польщі з кожним новим царюванням влада короля більш і більш була обмеженою та нарешті ослаблена була до того, що поляки самі назвали своє королівство республікою» [3]. Цей текст був написаний у 1864 р. – за рік після чергового польського повстання, жорстоко придушеного урядом. Сама Росія на той час довела свою цілковиту відсталість у розвитку від Західної Європи в ході Кримської війни 1853–1856 рр., коли довелося протистояти не тільки ослабленій Османській імперії, а й чудово оснащеної англійській армії. Тому для утримання в покорі бунтівного населення царат мав лише один дієвий засіб – посилення централізації влади. Загалом російські піддані перебували не в найкращому соціально-економічному стані також і в часи до окупації Польщі, а тому влада цілком обґрунтовано могла боятися, що вони можуть вимагати запровадження розширення їхньої участі в управлінні державою на зразок поляків. Мало того, московське купецтво ще із часів перших князів регулярно відвідувало польські міста з ярмарковою торгівлею та чудово було обізнане з традиціями місцевого укладу. Тому стає очевидним, що Москва була зацікавленою в ліквідації такого зразка відносної демократії неподалік від своїх кордонів.

Сутність згаданої «шляхетської демократії» полягає в тому, що після об'єднання Великого князівства Литовського й Королівства Польського в єдину державу на підставі Люблінської унії 1569 р. главою її ставав виборний король. Сама назва «Річ Посполита» – це дослівний переклад латинського слова «республіка» (“*res publica*” – «справа народу»). Тому росіяни досить часто називали цю державу республікою. «Герніхові артикули» 1572 р. затверджували процедуру виборів короля на вальному сеймі, до участі в якому допускалися представники литовської та польської католицької шляхти (вислужена знать). З боку державної ідеології Москви це вважалося проявом слабкості монаршої влади й падінням авторитету короля в очах міжнародної спільноти. Саме тому практично одночасно з проголошенням унії Іван Грозний почав Лівонську війну за встановлення панування над сучасною Прибалтикою, що на той час була під польським володінням. Окрім цього, Іван IV, скориставшись політичною невизначеністю в натеper єдиній польсько-литовській державі, організував проголошення «Божою милістю короля Лівонії, держави естів і летів» без відома польського короля. Корону з таким титулом із рук московського царя здобув такий собі ерцгерцог Магнус – очевидно, завербований московітами представник місцевої знаті. У такий спосіб самодержавство намаглося хоч якось замаскувати свою присутність у регіоні.

Росіяни повсякчас підкреслювали, що поляки, як і вони, являють собою окремих слов'янський етнос. Водночас середньовічна Польща й Москва були дуже віддаленими в цивілізаційному плані. Так, традиції здійснення польської королівської влади й особливості суспільного устрою тяжіли до Західної Європи. Хоч за переконанням росіян корінні поляки й проживали лише в долинах річок Вісли й Одери, абсолютно на всій території держави зберігалися сталі традиції управління. Подібно до Литви, Польща була центром тяжіння ближніх

народів як більш розвинена країна, у зв'язку із чим про національну імперію йтися не могло. У випадку ж із Московією, де цар правив «Божою волею», центр держави був значно слабшим економічно й політично, ніж приєднані землі. Саме таким було подібне співвідношення в Золотій Орді, під владою якої Московське князівство перебувало протягом 1327–1480 рр., а також і в інших тогочасних країнах Сходу – Японії, Китаї, Імперії Великих Моголів (Індії) [4]. На початкових етапах становлення Москви як центру князівства відбувалося шляхом утвердження її правителями жорстких ієрархічних зв'язків з іншими містами. Основою для останніх була ганебна роль московського князя як збирача данини від золотоординських ханів, за що вони надали йому титул «великого». Такого ж роду зв'язки планували московіти встановити й із Польщею – державою, утвореною шляхом органічного розвитку корінного етносу й консолідації місцевих племен із зародженими там традиційними формами владарювання.

З викладеного стає очевидним, що етнічний фактор відіграв досить важливу роль в ідеологічному обґрунтуванні росіянами своїх «історичних» прав на Польщу. Класик української історичної науки Д. Дорошенко ще в 1923 р. стверджував, що поляки представляють західну гілку слов'янства, і ареал формування цього етносу пов'язаний виключно з територією між Одером, Балтійським морем і Карпатами [5]. Неважко помітити також, що Ополе як специфічна форма селянської общини була подібною також і до болгарських словиній і сербських задруг. Етнографічні межі розселення поляків на сході Д. Дорошенко пов'язує з початком угорського кордону, жодним чином не згадуючи про близькість із росіянами. Слушним видається і зауваження вченого щодо поступового витіснення поляків на південний схід під впливом німецьких лицарів, що й зумовило їхнє осідання на теренах тієї місцевості, яка надалі здобула назву Велика Польща. Власне, вплив цей виник ще з першої чверті IX ст., коли у Франкській імперії після смерті її творця Карла Великого у 814 р. центральна влада стрімко почала втрачати авторитет на місцях, і тривав аж до середини XVI ст. Візантійського впливу. На відміну від південних слов'ян, поляки не зазнавали через територіальну віддаленість. З огляду на зазначене очевидно, що формування польської етнічної самобутності відбувалося під впливом суто локальних чинників, що аж ніяк не були пов'язані з московською державністю та, відповідно, не можуть бути аргументами на користь спільного національного походження поляків і росіян.

На початку XVI ст., коли територіальні протистояння Московського царства й Королівства Польського досягли апогею, історичні документи стали фіксувати критичні оцінки поляків щодо недавнього золотоординського минулого московітів. Зокрема, Литовська Метрика 1506 р. фіксує дані щодо переговорів польсько-литовської конфедерації з Кримським Ханством, під час яких одним з її представників були сказані такі слова: «У московського великого князя предки були холопами, предкам твоїм завжди давали данину до царського столу, на якому ти, брате наш, сидиш». Польські королі ярликів від монгольських ханів не мали, оскільки були відділені від їхніх набігів Тевтонським орденом і Галицько-Волинським князівством. Однак у випадку Московії йдеться не просто про факт її поневолення Золотою Ордою, а про тісну співпрацю місцевих князів із ханами й поширення в такий спосіб свого впливу на ближні князівства. Разом із тим поляки відзначали й спадко-

емність у характері царської та ханської влади: «А хто перед твоїм предком холопом себе називав, той нині вже називається твоїм братом. Це неприязнь нашого господаря великий князь московський», – так у зверненні до кримського хана писали польські шляхтичі [6]. Кримське Ханство було утворене як самостійна держава після падіння Золотої Орди, на кілька десятиліть раніше від часу ліквідації московського ярлика. Однак політика царату як щодо Ханства, так і щодо Польщі була вкрай недружньою та зверхньою, з територіальними й реваншистськими претензіями. У Метриці 1539 р. чітко зафіксовано, що на відміну від Москви Польща й Литва сплачували ординцям лише іноді добровільні дари – «упоминки». У зв'язку із цим московіти оцінювали подібні висловлювання як наклепницькі, спрямовані на підбурювання Кримського Ханства до початку воєнного наступу на їхню державу. Відповідно, це стало одним із приводів для війни з Польщею 1514 р. за панування над «віддавна російським» Смоленськом. Інформаційне протиборство того часу практично завжди виливалося в ті події, які наразі прийнято називати відмінною від гібридної війни «справжньою війною».

Висновки. Викладене вище засвідчує, що виникнення та становлення польської державності відбулося незалежно від Московії. Це підтверджує часова, територіальна й етнічна розбіжність у державотворчих процесах цих країн, а також цивілізаційна віддаленість їх народів. Основним фактом, який застосовувався царськими пропагандистами з метою творення міфологеми про «неспроможність» Польщі як держави, був виборний характер монарха в Речі Посполитій як прояв «слабкості» його влади. У продовженні існування такого явища неподалік своїх кордонів авторитарна московська держава вбачала загрозу майбутніх повстань під впливом зразка відносно демократії. Національна структура Королівства Польського, яке утворилося в X ст. у ході процесів консолідації племен поблизу річки Одер, засвідчує його відмінність від сформованого в результаті політичних ігор у першій чверті XIV ст. Московського князівства. Подальша перспектива досліджень із заявленої тематики вбачається в розкритті елементів механізму деструктивного впливу Московського царства й Російської імперії на польську державність.

Література:

1. Бандтке Г.С. История Государства Польского. Т. 1. Санкт-Петербург, 1830. 342 с.
2. Филевич И.П. Польша и польский вопрос. Москва, 1894. 110 с.
3. Кулжинский И.Г. История Польши. Киев, 1864. 195 с.
4. Иванов О.Ю., Окіннюк В.Т. Історія держави і права зарубіжних країн: у питаннях і відповідях : навчальний посібник. Вид. 2-е, переробл. та доповн. Київ : Нац. акад. СБУ, 2019. 204 с.

5. Дорошенко Д.І. Слов'янський світ у його минулому й сучасному. Київ : Темпора, 2010. 784 с.
6. Бобржинский М. Очерк истории Польши. Т. 1. Санкт-Петербург, 1888. 296 с.

Ivanov O. Polish statehood in the X–XVIII centuries as an object of the Muscovian expansion: historical and legal dimension

Summary. Based on the analysis of the historiographical base, the article highlights the peculiarities of the genesis of Polish statehood of the X–XVIII centuries to which Moscow's expansion was primarily directed. The chronological boundaries of the studied phenomenon are defined as the time of existence of independent Poland in the form of the Kingdom of Poland and the Commonwealth. It is taken into account that since 1385 the Grand Duchy of Lithuania and the Kingdom of Poland have embarked on the path of strengthening the federal union, and therefore the Moscow rulers considered them within a single segment of their foreign policy interests. In the course of the analysis it was established that the first contacts of Poland with Moscow took place at the end of the XV century and testified to the superior attitude of its rulers and the desire to “return” the lands belonging to the Crown of Poland. As a result, several centuries of destructive influence, which began in this period, led to the division of the Commonwealth in the late XVIII century and legal registration of the inclusion of a significant part of its possessions in the Russian Empire in 1815. It was also found that the emergence and formation of Polish statehood took place independently of Muscovy. This statement confirms the temporal, territorial and ethnic differences in the state-building processes of these countries, as well as the civilizational remoteness of their peoples. The main fact used by tsarist propagandists to create a mythology about the “failure” of Poland as a state was the elective nature of the monarch in the Commonwealth as a manifestation of the “weakness” of his power. In the continuation of such a phenomenon near its borders, the authoritarian Moscow state saw the threat of future uprisings under the influence of a model of relative democracy. The national structure of the Kingdom of Poland, which was formed in the X century, during the process of consolidation of tribes near the river Oder, testifies to its difference from the Moscow principality formed as a result of political games in the first quarter of the XIV century. The ethnic factor played a very important role in the ideological justification of the Russians of their “historical” rights to Poland. However, the study found that the formation of Polish ethnic identity was influenced by purely local factors that were not related to Moscow's statehood and, therefore, could not be arguments in favor of the common national origin of Poles and Russians.

Key words: expansion, Kingdom of Poland, Polish-Lithuanian Commonwealth, statehood, Russian Empire, ethnic factor, destructive influence.